

Олена НАЗАРЕНКО

© 2005

ВИРАЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНТАЛЬНИХ РИС У ФРАЗЕОТЕМАТИЧНИХ ГРУПАХ “ВОЛЯ”, “ПРИРОДА”

Національні особливості виявляються у специфічній образності фразеологізмів, яка виникає внаслідок оригінального поєднання понять, що створюється на основі постійних асоціативних реалій, тобто словесних образів-символів, які є результатом образного переосмислення предметів і явищ. Таким чином, у кожній мові носіями асоціативних реалій стають перш за все назви звичайних предметів та явищ. У результаті метафоризації вони, окрім прямого значення, можуть уживатися переносно для позначення властивостей інших предметів та людських емоцій. Аналізуючи образну систему фразеології, стає зрозумілим, що сам вибір образу – це вже вираження національного світосприйняття. “Етнічна свідомість народжує етнічний образ-уявлення про типовий для етноса індивід” [Чеснов, 1991, 58]. Але у процесі формування етнічного образу бере участь і фразеологічна образність в основі якої лежить “логічний зв’язок цілісного значення ідіоми з лексичним значенням її компонентів” [Солодуб, 1990, 58].

Предметом нашого дослідження будуть фразеотематичні групи “воля” та “природа”, які знаходяться між собою у безпосередньому зв’язку і є виразниками національних ментальних рис, бо природа і простір становлять історичну домівку народів, священну скарбницю їхніх спогадів. Озера, гори, річки та долини – все можна обернути на символи народних чеснот. Центральне положення навколишнього середовища в системі цінностей, відчуття безпосередньої особистої і колективної відповідальності за життя органічної природи як складники моральної свідомості глибоко ввійшли в тканину смисло-визначення всіх етносів [Степико, 1998, 93].

Культура і природа – це два параметри того простору, в межах якого виникає і розвивається будь-який народ.

“В українській культурі формується концепція національного під знаком фольклору” [Феномен нації: основи життєдіяльності, 1998, 79].

Соціально-політична історія народу є водночас історією становлення менталітету цього народу, формування його духу. Український дух наповнений перш за все незгасимою волелюбністю.

Звичайно, таких народів, які б не полюбили волю, взагалі немає, але український народ, по-перше, є найчисельнішим з європейських народів, що терпіли гноблення – соціальне та національне. По-друге, він терпів таке гноблення найдовше серед великих народів Європи [Нельга, 1995, 156].

Суттєвою відзнакою української менталітету називають козацькість, а її складовою частиною можна назвати волелюбність, яка набула розвитку завдяки постійному тлу української історії – природі України. Як відзначав Д.Чижевський, “степ був тією основою, що якнайбільше придалася до усталення психічних рис..., степ є безумовно та форма буття природи, що може бути поставлена поруч з тими західньо-європейськими ландшафтами, які є головними носителями величності [Чижевський, 1992, 20].

Українці перевагу надавали й особистій свободі. Підтвердження цьому знаходимо і у фразеологічних зразках типу з *доброї (по добрій) волі* [СУМ, I, 735] – без примусу, добровільно; *вольному воля* [СУМ, I, 735] – як хочете (хочеш); *по [своїй і т. ін.] волі* [СУМ, I, 735] – а) як хто хоче (хотів), за своїм уподобанням; б) за власним бажанням, без примусу; *своя воля* кому [СУМ, I, 735] – хто-небудь має право робити так, як хоче.

З лексемою *воля* у фраземіці представлений цілий ряд прикладів з різноплановими характеристиками *пускати (пустити) на волю* що [СУМ, I, 735] – перестати чим-небудь керувати; *мати волю* над ким [СУМ, I, 735] – вільно ким-небудь розпоряджатися, впливати на когось; *давати (дати) волю* кому, чому [СУМ, I, 735] – не обмежувати когось у своїх діях, у виявленні почуттів, не стримувати своїх почуттів; *давати (дати) волю ногам* [СУМ, I, 735] – швидко бігти, пускатися навтікача; *давати (дати) волю рукам* [СУМ, I, 735] – хапати, чіпати руками; *на волі* [СУМ, I, 735] – а) не в приміщенні; б) будучи неув'язаним, вільним. Взагалі з лексемою *воля* налічується близько двадцяти зразків, які закріпили у мовному знакові таку рису українського менталітету як індивідуалізм.

З поняттям волелюбності безпосередньо пов'язаний фразеологізм *вольний козак* [ФСУМ, 384] – парубок, неодружений чоловік (холостяк), а також зразки *степ та воля – козацька доля* [Номис, 763]; *козак в полі, то він на волі* [Номис, 765]. Зокрема, *козак*, як компонент фраземи, збагачений експресією закріплених рис українського менталітету (безпристрасність, щирість, неогоїстичність, безкорисливість): *ходити козаком* [ФСУМ, 384] – бути незалежним і гордим; *терпи, козак* [ФСУМ, 384] – зносити з усмішкою що-небудь, заклик до хоробрості.

Крім комплексного вираження національно-культурної специфіки, ФО можуть відображати її розчленовано, тобто одиницями свого складу, які мають символічне смислове навантаження.

Характерною для семантичної структури ряду фразеологізмів є символічна насиченість лексем – компонентів, тому що символ мотивує значення не через перенос, а через фонові знання і виявляє свій зміст лише в плані встановлення національних, соціальних, релігійних та інших чинників, а також на основі культурно – національної семантизації ФО.

Спостерігаючи за рослинним світом, народ фіксував у лексичному складі фразеологізмів назви окремих рослин, зокрема трав, дерев, ягід тощо. У деяких із них відобразився символічний національний колорит. Наприклад: *дістанеться (дісталося, буде і т. ін.) на горіхи (кислички)* [ФСУМ, 248] – покарати; *зітерти на мак* [ФСУМ, 861] – знищити; *моркву шкребти* [ФСУМ, 819] – вилаяти; *гарбузами годувати* [ФСУМ, 179] – відмовляти; *чемериці наїстися (об'їстися)* [ФСУМ, 567] – очманіти. Основна маса цих рослин розповсюджена більшою мірою на території України, ніж в інших регіонах, що й зумовило уявлення про їх символіку. Зокрема, у складі багатьох фразеологізмів зустрічаються назви рослин *верба* та *калина*, що є національними символами. Вважається, що символіка верби зумовлена світоглядом, особливостями трудової діяльності, національною психологією наших пращурів. В українській культурі з прадавнини головним деревом вважається верба як ритуальне дерево весняного Нового року. Великодня Верба – прадерево [Українське народознавство, 1994, 296].

Як відзначається у “Словнику символів”, культ верби був зумовлений особливостями її деревини. Віддавна наші пісенні пращури помітили, що саме верба – дзвінка та голосиста. А отже, жива, добра. Із верби робили чудові кобзи, бандури. І оживало священне дерево, возвеличуючи гордий дух українця, його волелюбність [Словник символів, 1997, 21].

Як символ Чумацького Шляху, верби садили над шляхом, вирощували біля криниць, через її вологолюбність, виготовляли домашнє начиння. З вербою пов'язано багато народних повір'їв. І у фраземіці це знайшло свого вираження. Наприклад: *як виросте гарбуз на вербі* [ФСУМ, 169]; *(що) на вербі груші (ростуть)* [ФСУМ, 200]; *золоті верби*

ростуть [ФСУМ, 72]; *вибуває (вигнав) як верба* [ССНП, 21]; *добра як з курки молока, а з верби петрушки* [ССНП, 48].

У християнстві верба – прокляте дерево, бо, за міфами, із неї були зроблені цвяхи, якими збивали хрест для розп'яття Ісуса Христа [Словник символів, 1997, 21]. Відповідно до цього, у фразеології дуже часто разом із словом “верба” зустрічається слово “чорт”. Наприклад: *закохатися, як (мов, ніби і т. ін.) чорт у стару вербу* [ФСУМ, 955]; *причепитися як чорт до сухої верби* [ФСУМ, 954]; *вірить як чорт у суху вербу; в'ється як чорт коло сухої верби* [ССНП, 162]. Також сумний образ-символ верби постає у фраземі *повиснути на вербі* [ФСУМ, 200], тобто заподіяти собі смерть, повіситися або бути страченим через повішення.

Вартою уваги була символіка калини, про що митрополит Іларіон відзначав: “Калина – символ дорослості дівчини, або повносілої жінки взагалі, тому червона калина часта в весільному ритуалі, де вона означає дівочу чистоту. Крім цього червона калина – символ крові взагалі, а також крові військової й війни, чому й стала їх символом” [Митрополит Іларіон, 1992, 56].

Що стосується калини як національного символу, то тут маємо дещо менше зразків. Наприклад: *червона як калина; гарна як калина* [ССНП, 63]; *заливається мов соловейко на калині* [ССНП, 144]. Символіка калини зумовлена передусім кольором цвіту, плодів, формою, лікувальними властивостями, світоглядом, традиціями наших предків [Словник символів, 1997, 21].

Окрім верби та калини, широко представлені у фраземіці згадки про мак як ще один із національних символів. Відповідно до деяких особливостей маку, зокрема, кольору, розміру, смакових якостей та інших властивостей, в українців у процесі світосприйняття виробився ряд різноманітних, різнопланових порівнянь та фразем, які розкривають сутність такої рослини, як мак. Це і мак – символ дівочої краси: *як маків цвіт* [ФСУМ, 939]; *гарна як мак городній* [ССНП, 87]; мак – символ сну, смерті: *сісти маком* [ФСУМ, 810] – загинути; *спить як (мов, ніби і т. ін.) після маківки (маківок, маку)* [ФСУМ, 460] – міцно, дуже добре; мак – як символ покарання, клопоту: *задати перцю з маком* [ФСУМ, 213]; *втерти маку* [ФСУМ, 158]; *терти мак (на голові)* [ФСУМ, 880]; *наїстися маку* [СУМ, IV, 601] – здурити, очманіти.

Мак є ментальною рослиною українців. Через те, що ця рослина пов'язана із народним світоглядом, то лексема *мак* є одним з концептуальних слів мовної картини світу українців, зокрема стає стрижневим словом цілої низки ФО. Досить зауважити, що стрижневі слова ФО певною мірою символізуються. У даному випадку символізується не тільки сама квітка, а й стебло й насіння. Те що квітка маку символізує красу і є позитивною стороною характеристики, стебла ж, навпаки, асоціюються з бідною, згадаймо твір Марка Вовчка “Горпина” і маковий узвар; також актуальною є сучасна проблема наркоманії. Отже, як снодійний засіб мак використовувався здавна, що й зафіксувалося у фразеологічних зразках: *спить як (мов, ніби і т. ін.) після маківки (маківок, маку)* [ФСУМ, 460] – міцно, дуже добре. Таким чином, як бачимо на прикладах, лексема *мак* несе в собі різнопланові характеристики і символіку. Мовна символіка є явищем історично мінливим.

“Макові зерна, – вказує О. Братко-Кутинський, – як символ безмежності зоряного світу і його астральної сили й досі зберігають своє значення. І досі мак освячують двічі на рік – на Маковея і на Спаса. Найяскравіше таке значення символу виявляється у різдвяному обряді приготування ритуальної страви – куті, де макові зернята символізують множинність зірок Всесвіту” [Братко-Кутинський, 1991, 39]. Підтвердження цьому знаходимо у фразеологізмах: *як маку* [ФСУМ, 461]; *як за гріш маку* [ФСУМ, 199] – дуже багато. Або навпаки: *на макове зерно* [ФСУМ, 333] – дуже мало, ніскільки; *і на макову росинку* [ФСУМ, 762] – нітрохи; *макової краплинки в роті не мати* [ФСУМ, 469] – бути голодним; *дрібно як маком посіяв* [ССНП, 87] – дуже дрібно написав.

Свідчення про виникнення даних зразків знаходимо у О. Воропая: “Господар і господиня з новоспеченим “святочним” хлібом, медом та маком обходять двір, комори та обкурюють все це ладаном. Біля обори, де стоять корови, господиня густо посипає насінням дикого маку, “щоб відьми, його визбируючи, не могли приступитися до худоби” [Воропай, 1993, 47]. Таким чином, мак відігравав ще роль оберега. Тут же ми бачимо поєднання лексем *мед* та *мак*, як вони вживаються у ФО: *з медом та з маком* [ФСУМ, 482]. Тобто подібний зв'язок цих слів є вмотивованим самим життям: мед та мак додавали у ритуальну страву, зокрема у кутю, а також у пироги. На основі цього принципу, що мед і мак поліпшували смак страви, можливо виник і фразеологізм *з медом та з маком промовляти* [ФСУМ, 482] – неширо, облесливо говорити.

На позначення добробуту і нестатків також вживаються ФО із лексемою мак: *як мак на четверо* [ФСУМ, 460] – бідний; *не з маком* [ФСУМ, 461] – кому-небудь тяжко, погано, сутужно; *з маком і з таком* [ФСУМ, 461] – не найгірше з того, як може бути.

Для маку характерні різнопланові характеристики, зокрема “недозрілий мак забиває голову, тому й сам мак став символом глупоти” [Митрополит Іларіон, 1992, 62] Наприклад, *посміхається як Марина в маці* [ССНП, 88] – нерозумно посміхається.

Гумор українців яскраво відбивається у таких фразеологізмах, як: *вискочити як козак з маку* [ФСУМ, 104]; *вскочити у мак* [ФСУМ, 154] – недоречно, невчасно сказати що-небудь або виступити з чимось; *(ще) мак росте (цвіте) в голові* [ФСУМ, 460] – хто-небудь молодий, нерозумний, недосвідчений. Ще маємо деякі поодинокі вирази: *хоч мак (маком) сій* [ФСУМ, 808] – тихо; *промовляти з медом та (з) маком* [ФСУМ, 482] – облесливо, неширо.

Сфера вживання фразеологізмів досить широка, і навіть зафіксовано лайливий вираз типу: *дуля з маком (під ніс)* [ФСУМ, 270] – абсолютно нічого; означення відмови від чого-небудь, незгоди з чимось.

Отже, фраземи із словом “мак” відбивають різні аспекти людського життя, побудовані на народних спостереженнях і виражають національну специфіку, через яку постає менталітет.

Великою фразеопродуктивністю відзначаються лексеми *мак* – (25 виразів), *верба* – (10).

Наведені зразки ще раз підтверджують думку, що фразеологія є джерелом національно-культурної інформації. Семантика фразеологізму, як і слова, не зводиться лише до однієї понятійної частини, а містить і деякий непонятійний залишок. До непонятійної частини семантики фразеологізму входять також значення слів, що його складають, і пов'язані з цілими комплексами найрізноманітніших фонових знань. Навіть якщо якесь слово вже позбавлене лексичного значення інше слово сполучення або інші слова зазвичай залишаються для носіїв мови цілком зрозумілими, тобто зберігають свою співвіднесеність із дійсністю. Таким чином, у фразеологізмі поряд з ідіоматичним значенням присутня ще широка семантична сфера, у якій відбилися особливості народного характеру, зокрема волелюбність, яка формувалася під безпосереднім впливом оточуючого середовища.

Уявлення та асоціації, які колись виникли, закріплювались у мові, символізувались і ставали загальнонародними.

Етноспецифічна інформація, яка зафіксована у ФО, стосується моральних, етичних, релігійних поглядів і традицій, практичного досвіду. Окрім простого збереження інформації, фразеологізми називають та оцінюють певні дії людей, їх риси, зовнішні ознаки, внутрішні якості. Цілий ряд фразеологізмів етимологічно пов'язаний із різними сферами народної духовної культури, зокрема обрядами, звичаями, повір'ями, прикметами, уявленнями про певні предмети та ін. Таким чином, у фразеології закодована інформація про своєрідну мовну картину світу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Чеснов Я. В. Этнический образ //Этнознаковые функции культуры. – М.: Наука, 1991. – С. 58-85.
2. Солодуб Ю. П. Национальная специфика и универсальные свойства фразеологии как объект лингвистического исследования //Филологические науки. – 1990. – № 6. – С. 55-65.
3. Степико М. Т. Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи (філософсько-методологічний аналіз). – К.: Товариство “Знання”, КОО, 1998. – 251 с.
4. Феномен нації: основи життєдіяльності //За ред. Б.В.Попова. – К.: Товариство “Знання”, КОО, 1998. – 264 с.
5. Нельга О. В. Етнологія. – К.: Видання Київського військового гуманітарного інституту, 1995. – 256 с.
6. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні – К.: Обрій, 1992. – 230 с.
7. Словник української мови /Голова редкол. акад. І. К. Білодід.– К.: Наукова думка, 1970–1980. Т. I–XI.
8. Фразеологічний словник української мови /Уклад. В. М. Білоноженко та ін. – К.: Наукова думка, 1999. – 984 с.
9. Номис Українські приказки, прислів'я і таке інше: Зб. О. В. Марковича та ін. /Уклад М. Номис.– К.: Либідь, 1993.
10. Українське народознавство: Навч. посібник /За заг. ред. С. П. Павлюка, Г. Й. Горинь, Р.Ф.Кирчіва. – Львів: Фенікс, 1997. – 608 с.
11. Словник символів. – К.: Редакція часопису "Народознавство", 1997. – 156 с.
12. Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу. – К.: Обереги, 1992. – 424 с.
13. Братко-Кутинський О. Феномен України. – К.: "Вечірній Київ", Українська академія оригінальних ідей, 1996. – 304 с.
14. Воропай О. Звичаї нашого народу. – К.: Оберіг, 1993. – 592 с.